

G'ARBIY RIM IMPERIYASINI QULASHI

Karimova Feruza Avazovna

*Andijon davlat texnika instituti akademik litseyi tarix va huquqshunoslik fani
o'qituvchisi.*

Annotatsiya: Maqolada g'arbiy Rim imperasi yerlarini German qabilalari tomonidan bosib olinishi, g'arbiy Rim imperasining qulashi va qadimgi Rim madaniyati to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan.

Kalit so'zlar: G'arbiy Rim imperasi, German qabilalari, Rim madaniyati, imperator hokimiyati, imperator Feodosiy II.

G'arbiy Rim imperasi yerlarini German qabilalari tomonidan bosib olinishi:

Rim imperiyasini to'la ikkiga bo'linishi asosida O'rtayer dengizining ikki hududini romanlashgan G'arb va Ellin sharqini tarixiy taraqqiyotini o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanar edi. G'arbiy provinsiyalarda shaharlar, tovar ishlab chiqarish savdo- hunarmandchilik tushkunlikka yuz tutdi. Aholini xonavayron bo'lishi, umumiy iqtisodiy turg'unlik kuzatildi. Markaziy hokimiyat zaiflashib magnatlar kuchaydi, aholini varvarlashuvi, harbiy qo'shinlarni buzilishi yuz berdi. Aksincha sharqda kuchli imperator hokimiyati mavjud bo'lib provinsiyalar kamroq talandi, shaharlar, savdo-hunarmandchilik rivojlandi. Qo'zg'olon ko'tarilgan vestgot federatlari, Alarix boshchiligida 395—396-yillar Makedoniya va Yunonistonni taladilar. O'zi varvar boigan rimlik sarkarda Stilixon Yunonistonning janubida Alarix qo'shinlarini tor-mor qildi. Sharqiy imperiya Alarix bilan shartnoma tuzdi. Alarix 401-yilda Italiyaga yurish qildi. Stilixon vestgotlarni 2 marta tor-mor qildi va Italiyadan haydab chiqardi. Rimga so'ngi marta triumf vestgotlar ustidan g'alaba sharafiga o'tkazildi. Baribair rimliklar vestgotlarni Illiriyada yashashlariga ruxsat berishga

majbur bo'ldilar. Italiya 405-yilda Konung Radagays boshchiligidagi germanlar bosqiniga uchradi. Florensiya yaqinida Stilixon Radagays hujumini qaytardi. Shu bilan birga himoyasiz qolgan g'arbiy provinsiyalar, german qabilalari tomonidan bosib olindi. Stilixon Olarixni Rim bilan ittifoq tuzishga ko'ndirishga urindi, ammo tuhmatga uchrab, xoinlikda ayblanib qatl qilindi. Stilixon o'limini eshitgan Alarix Rimga yurish qilib, uni qamal qildi. Alarix 5 ming funt oltin, 30 ming funt kumush miqdorida tovon olib qaytib ketdi. Shundan so'ng Alarix Rimni yana bir necha bor qamal qildi. 410-yil avgust oyida qullar shahar darvozasini ochib berdilar va varvarlar shaharni talon-taroj qilib, Alarix boshchiligidagi qo'shin janubga yurish qildilar. Yo'lda kasallangan Alarix 40 yoshida vafot etdi. Vestgotlar bir necha yildan keyin (419-yil) Akvitaniyada o'z qirolliklarini tuzdilar. Stilixon o'limidan keyin Rimni himoya qiladigan birorta sarkarda qolmadi. 407-yilda rimliklar Britaniyadan chiqib ketishga majbur bo'ldilar. Janubiy-sharqiy Galliyada birgund qabilalari Ispaniyaning shimoli g'arbida svevlar o'rnashib olgan Afrikada poytaxti Karfagen bo'lgan vendal qirolligi tashkil topdi¹.

G'arbiy Rim imperasining qulashi:

Pannoniyada kelib chiqishi Markaziy Osiyo cho'ltaridan bo'lgan xunlar o'mashib Rimga katta xavf soldilar. Atilla (434—453-yillar) g'ayratli sarkarda edi. U xunlar va boshqa qabilalami birlashtirib, Markaziy Yevropada ko'chmanchilarni kuchli davlatini tuzdi. Xunlar Bolqonga va g'arbiy provinsiyalarga yurish qildilar. Ular 450-yil boshida Galliyaga bostirib kirdilar. Xunlarga qarshi rimlik sarkarda Flaviy Aetsiy frank, alan, burgund, vestgot va boshqa qabilalar ittifoqini tuzdi. Hal qiluvchi jang Ispaniya va Fransiya chegarasidagi Katalun dalasida 451-yil iyunida bo'lib o'tdi. Got tarixchisi Iordanning ma'lumotiga ko'ra, bu jangda har ikkala tomondan 300 ming kishi

¹ Roger B.Beck, Linda Black, Larry S. Krieger, Philip C. Naylor, Dahia Ibo Shabaka "World history: patterns of interaction". Oxford University Press. England 1994.p.372-374.

halok bo'Mgan. Bu jangdan keyin Attila Reyn ortga chekindi, 452-yilda yana shimoliy Italiyaga hujum qildi. Attila 453-yilda vafot etdi va uning davlati tarqab ketdi. Varvar qabilalari va qirolliklari impertiya bilan hisoblashmay qo'ydilar. Biror bir imperator davlatni yemirilishini to'xtata olmadi. Imperatorlar Ravenna shahrini doimiy qarorgoh qildilar. Rim xristian cherkovi boshlig'i Rara qarorgohi bo'lib qoldi. Afrikada o'rnanib qolgan vandallar Ravenna imperatorlarini zaifligidan foydalanib Sitsiliya, Sardiniya va Korsikaga bosqin qilar edilar. Ular 455-yil Italiyaga yurish qilib Rim shahrini 14 kun davomida talon-taroj qildilar. Olib keta olmagan buyumlarni vandallar yo'q qildilar. Nodir san'at asarlari, haykallar, saroylar o't ichida qolib, Galliya va Ispaniyani mahalliy zodagonlari uzoqdagi ravenna imperatorlari bilan aloqa qilganidan ko'ra, bosib olingan viloyatlarning amalda hokimlari varavar qirollari bilan hamkorlik qilishni foydali deb hisobladilar. 375-yilda illiriyalik Orest o'zini 14 yoshli o'g'lini imperator taxtiga o'tkazib o'zi hokimiyatni boshqardi. Songgi imperator Rim shahrini va imperiyasini barpo qilganlar Romul afsonaviy avgustul ismlariga bog'lab balog'atga yetmagani uchun Avgust emas, Avgustul deb atalar edi. O'smir imperatorni rimliklar mazaxaramuz avgustcha deyishar edi. 476-yilda germanlarning skir qabilasidan bolgan imperator gvardiyasi qo'mondoni Odoakr Rimda hokimiyatini bosib oldi. Orest oldirildi. Romul Avgustul 476-yil 23-avgustda taxtdan tushirilib, Neapol yaqinidagi Lukull villasiga surgun qilindi va shu yil shu yerda vafot etdi. Odoakr g'arbiy Rim imperiyasi imperatori unvoni tugatilgani to'g'risida senatni rasmiy qarorini olishga erishdi. Imperatorlik ramzlari Konstantinopolga yuborildi. Bu rasman Sharqdagi imperator hokimiyati ostida Rim imperiyasining yaxlitligi tiklanganligini bildirar edi. Antik dunyo tarixining oxirgi sahifalari imperator Yustinian nomi bilan bog'liq. U VI asr o'rtalarida Rim huquqini kodifikatsiya qildi. Yustinian kodeksi qadimgi Rimda huquqning uzoq yillardagi taraqqiyotini tugallangan holda o'zida aks ettirdi. Shu bilan bir aktda Yustinian

tomonidan antik tafakkur markazi bo'lgan Afinadagi Platon Akademiyasini tantanali yopilishi yangi davrning antik davr bilan ramziy xayrlashuvi boidi.

Qadimgi Rim madaniyati.

Rim huquqi antik sivilizatsiyaning eng katta yutuqlaridan bo'lib, asrdan-asrga yuridik tafakkurning klassik namunasi bo'lgan. Rim huquqining manbalari odatdagi huquq, senat qabul qiladigan qonunlar, magistratlarning ediktleri va yuristlarning faoliyati tashkil qilar edi. Rim tarixida huquqiy normalarni kodifikatsiya qilish natijasida XII qonunlar jadvalini yaratilishi bo'ldi. Er av 366-yilda xususiy kishilar o'rtasidagi huquqiy qarama-qarshiliklarni tartibga solish uchun Rimda shahar pretori lavozimi joriy etildi. Pretorlarning yuridik amaliyotidan fuqarolik protsessual huquqi paydo bo'ldi. I—III asrlar Rim huquqi tarixi davrida klassik davr hisoblanadi. Rim imperiyasida 212-yilgacha huquq va sud amaliyotini ikki shakli kvirit (Rim) huquqi va xalqlar huquqi mavjud edi. Bundan tashqari ba'zi provinsiyalarda mahalliy-huquqiy tizimlar va Rim noiblarining ediktleri amal qilar edi. Imperator Adrian (abadiy edikt)ini e'lon qilinishi imperiya hududida yagona huquqiy kenglikni yaratish yo'lidagi muhim qadam bo'ldi. II asrning ikkinchi yarmida Gay 4 jildidan iborat huquq darsligi (institutsiyalar) to'plamini tayyorladi. II asr oxiri III asrning boshlarida mashhur huquqshunoslar Emiliy Papinian, Domitsiy Ul'pian va Yuliy Pavel faoliyat ko'rsatdilar. 429—438-yillar imperator Feodosiy II buyrug'i bilan «Feodosiy kodeksi nomida imperator qonunlari to'plami tayyorlandi, 529-yilda «Yustinian kodeksi», 533-yilda «Digetslar»-rim huquqshunoslarining asarlaridan olingan ma'lumotlar to'plami 50 jildda e'lon qilindi. Rim adabiyotini shakllanishi va taraqqiyotida xalq og'zaki ijodi va yunon adabiy an'analari muhim o'rin egalladi. Rim adabiyoti tarixi er avIII asr o'rtalarida yunon janrlarida taqlid qilish bilan boshlandi. Tarentlik ozod qo'yilgan qul yunon Liviay Adronik (er av 280—204-yillar) birinchi latin muallifi edi. U Gomeming «Odisseya»sini lotin tiliga taijima qildi, yunon dramalarini erkin taijima qilish

va badiiy qayta ishlash bilan shug'ullandi. Liviy Andronikdan Rim badiiy adabiyoti boshlanadi². Uning zamondoshlari shoirlar Neviiy va Enniylar edi. Giney Neviiy (er av 201-yilda vafot qilgan) Rim syujetlariga asoslangan birinchi tradégiyalarni yaratdi, yunon mualliflari syujetlaridan o'zlashtirib dramalar yozdi. Neviiy I puni urushi to'g'risida 7 jildda epik poema yozdi. Kvint Enniy (er av 239—169-yillar) Rim tarixiga bag'ishlangan «Annalar» epik poemasini 18 jildda yozdi, bu shoirdan 1100 dan ortiq she'rlar meros qoldi. Tit Maktsisy Plavt (er av 250—184-yillar) birinchi Rim komediografi bo'lib, uning 130 komediyasidan 21 tasi saqlanib qolgan. Ikkinchi buyuk rim komediografi Publiy Terensiy Afrikalik (er. av. 185—159-yillar) bo'lib, uning pyesalaridan 6 tasi bizgacha yetib kelgan. Rimda tradégiya keng tarqalmadi. Rim tragiklari Mark Pakui (er av 220—130-yillar) va Lutsiy Aksiy (er av 170—90-yillar) o'z tradégiyalarini yaratish uchun buyuk yunon dramaturglarining asarlaridan foydalandilar. Rimda keng tarqalgan adabiy janr satira (she'r, masal, latifa va dialoglar aralashmasi) edi. Vaqt o'tishi bilan u bizga yaxshi tanish bo'lgan satiraga aylandi. Birinchi Rim satiriki Gay Lutsiliy (er av 180—102-yillar) 30 kitobdan iborat satiralar to'plamini bunyod qildi. Latin prozasining ilk namunalaridan biri Mark Portsiy Katon Kattaning (er av 234—249-yillar) «Dehqonchilik to'g'risida» nomli asari edi. Uning 7 jildli Rimning qadimgi davrlaridan II puni urushigacha bo'lgan tarixan yoritilgan kitobi, tibbiyot bo'yicha traktatlari, notiqlik san'atiga bag'ishlangan asarlari, 150 nutqlari saqlanib qolmagan. So'ngi respublika davrining latin poeziyasi Tit Lukrletsiiy Kar (er av 95—51 -yillar) va Gay Valeriy Katull (er av 87—54-yillar) kabi taniqli vakillari bilan mashhur. Lukrletsiiyga «Narsalami tabiati to'g'risida» nomli 6 jildli falsafiy poema tegishli. Katull mashhur Rim liriki bo'lib, 116 she'rlaridan iborat to'plam qoldirgan. Latin madaniyatining mashhur vakillalari Mark

² Roger B.Beck, Linda Black, Larry S. Krieger, Philip C, Naylor, Dahia Ibo Shabaka "World history: patterns of interaction". Oxford University Press. England 1994.p.380-382.

Terentsiy Varron (er. av. 116—27-yillar) va Mark Tulliy Sitseron (er. av. 106—43-yillar) adabiyot sohasida muhim iz qoldirdilar. Varron 620 jildda 74 asar muallifi bo'lgan ensiklopedist yozuvchi edi. Uning asosiy asarlari «Qadiniyatlar» (41 jild) va latin tili to'g'risida (25 jild)gi kitobda edi. Sitseron qadimda notiqlik san'atining nazariyotchisi va amaliyotchisi, davlat arbobi, huquqshunos va advokat, faylasuf va fiolog tarjimon, adabiy tanqidchi, san'atshunos edi. Uning 58 siyosiy va sud sohasidagi nutqlari, 12 ta falsafiy to'plami, notiqlik san'ati bo'yicha 7 traktati, 800 xatlari, ko'pgina nutqlari va poetik asarlari mayjud boigan. Avgust davri latin poeziyasini «oltin asri» hisoblanadi. Bu davrda buyuk shoirlar Pubiy Veigiliy Maron (er. av. 79—19-yillar), Kvint Goratsiy Flakk (er. av. 65—8-yillar) Publiy Ovidiy Nazon (er. av. 49-eramizning 18-yillari) yashab ijod qildilar. Vergiliy dehqonlar mehnatiga bag'ishlab 14 jildli didaktik poema, 12 jildli «Eneyda» poemasini, «Bukolika» she'riy to'plamini yaratdi. Goratsiy ijodini satira va munozara janrida boshladi (Epodlar, 2 jildda satiralar). Keyin esa 4 jildli «Odalar»ni, «Maktublar» kitobini, 5 jildli elegiyalarni parodiya didaktik janrida «Sevgi fani», «Sevgi da'vosi» asarlarini 15 jildli «G'amgin elegiyalar», 4 jildli «Pontdan maktublar» asarlarini yozdi. Qobiliyatli lirik shoirlar Tibull (er. av. 50-eramizning 19-yillari) va Sekst Propertsiy (er. av. 49—15-yillar). Tibull o'zidan elegiyalarni ikki to'plamini, Propertsiya bir to'plamini qoldirdi. Oktavian Avgustni o'zi proza va she'riyatda ko'p asarlar yozdi. Satirik janrda kichik Seneka (er. av. 4-eramizning 65-yillari) va Petroniy Arbitr mashhur edilar.. Petroniyning mashhur romani «Satirikon» bo'lib, 20 bobidan 3 bobi qolgan. Persiy Flakk (34—62-yillar), Mark Valeriy Martsial (40—102-yillar), Detsey Yuney Yuvenal (60—127-yillar) hamda 120—190-yillarda yashagan Lukian satira janrida ajoyib asarlar yaratdilar. Bizgacha bu davrning qimmatli yodgorliklari mashhur notiqlar Dion Xrizotomning 78 nutqi, Eliy Aristidning 55 nutqi yetib kelgan. IV asr ritorika-notiqlikning yangidan gullab-yashnagan davri bo'ldi. Antik O'rtayer

dengizining notqlik maktablaridi bo'lg'usi oliy amaldorlar va xristian targ'ibotchilari tarbiyalandi. Bu davrda Afinada Gimeriy, Konstantinopolda Femistiy kabi mashhur ritorlar dars berdilar. Eng kuchli notiq va notqlik san'ati o'qituvchisi Libaniy edi. U Antioxiyada imperatorlar, lashkarboshilar, oliy amaldorlarga qarata u bu ijtimoiy dolzarb muammolar yuzasidan erkin nutqlar bilan murojaat qilar edi. Libaniy «Kichik Demosfen» taxallusini oldi. U imperator Yulianning ashaddiy muxlisi edi. Ko'pgina taniqli xristian targ'ibotchilari, jumladan, Nazianlik Grigoriy va Ioann Zlatous uning maktabidan chiqqan edilar. O'sha davrdagi Rim notiqalaridan IV asr oxirlarida oliy davlat mansablarini egallagan Kvint avremiy Simmaxni aytish mumkin. Sarguzasht romani janriga Apuliyning «Otlin eshak», «Afnis va Xloya», Geliodorning «Efropika» asarlari mansubdir. Bu davrda dramatik janr to'la tushkunlikka uchradi. Undan faqat pantomima, atellan va mim shakllari qoldi. Bizgacha yunon klassik obrazlariga taqlid qilib yozilgan Senekani 10 tragediyasi yetib kelgan. IV—V asrlarda poeziyada klassik namunada asarlar yaratish an'anaga aylandi. Bu davrning eng mashhur mifologik eposiga Panapolis ellinlashgan misrlik Nonning Dionis to'g'risidagi dostonini aytish mumkin. Bu asar boy fantaziya, ifodali obrazlarga ega bo'lib, epik tarzda yozilgan. IV—V asrlarda latin shoirlari mifologiyadan tashqari tabiatni tasvirlashga jiddiy e'tibor berdilar. Ana shunday latin shoirlaridan biri Detsim Magin Avzoniy edi. U tajribali ritorik, yunon, lotin tillari va adabiyotining bilag'oni, salohiyatli shoir edi. So'ng ikki mashhur Rim shoirlari iskandariyalik Klavdiy Klavdian, kelib chiqishi Galliyadan Klavdiy Rutimiy Namatsian o'z she'rlarida Rimga murojaat qilib, uning buyuk o'tmishi va g'alabalarini kuyladilar. Klavdian imperator Gonoriy saroyida yashab, hukmdorning yaqinlaridan biri Stilixonga bag'ishlab, «Stilixonga maqto'v» va «Gotlar bilan urush to'g'risida» poemasida Rimga buyuk kelajakni bashorat qildi.

Me'morchilik va haykaltaroshlik:

Rim me'morchiligi va haykaltaroshligi yunon va etrusklarni kuchli ta'siri ostida rivojlandi. Rimliklar etrusklardan qurilish texnikasini ba'zi usullarini o'zlashtirib oldilar. Er av 312-yilda Senzor Appiy Klavdiy Tseke davrida rimliklar ilk bor tosh to'shalgan Appiy yo'lini qurdilar, odatda, rimliklar yo'llarni 5 qatlamli tuzilma bilan qurar edilar. o'sha 312-yilda rimlik muhandis Rimning suv ta'minotini yaxshilash uchun arkli suv quvurlari-akveduklar qura boshladilar. Er avvalgi II asrda beton kashf qilindi. Binolar qurilishida g'isht, tuf, travertin va marmar ishlatila boshlandi. Rim qurilish san'atining ko'p asrlik tajribasi Mark Vitruviy Polliionning 10 jildlik «Arxitektura to'g'risida» (er avl asrda) asarida umumlashtirildi. Bu vaqtda Rimda ko'p qavatli uylar, ko'priklar, termalar, zafar arklari qurildi. Er av 55-yilda Mars maydonida toshdan qurilgan birinchi amfiteatr «pompeya» qurild. Respublika davrida rimning jamoatchilik markazi forum boidi. Bu yerda davlat xazinasini va arxivi (Tabulyarir), notiqalar minbari (rostra), kuriya (senat majlislari o'rni), davlat qamoqxonasi (Tullianium) binolari qurilgan edi. Ellin davrida Rim yunon haykallari va boshqa san'at asarlari bilan bezatila boshlandi. Imperiya davrida forum, ibodatxona, bazilika, portik, zafar arklari, memorial kollonlar va otliq haykallari bilan bezatildi. Ulaming ichida hashamatli Trayan kolonnasi va forumi ajralib turadi. Rim va boshqa shaharlarda termalar-basseyn, gimnastika zallari, park va kutubxonalari bo'lgan hashamatli jamoa hammomlari ko'plab bunyod qilindi. Imperator termalarida tasviriy san'at va haykaltaroshlikning eng yaxshi namunalari qo'yilar edi. Rimda eng katta va hashamatli termani imperator Karakalla quigan edi. Uning maydoni 12 ga. bo'lib, bir vaqtni o'zida 1600 kishi yuvinishi mumkin edi. Imperiyada jami uzunligi 80 ming km. bo'lgan 372 yo'l bor edi. Dengiz portlari, gavanlar yaxshi jihozlangan edi. Fortifikatsiya inshootlari ham mustahkam bunyod qilinib, muntazam ta'mirlab turilar edi. Boy rimliklarning hashamatli saroylari marmar kolonnalar, san'at asarlari, mozaika, haykallar bilan bezatilgan va isitgichlarga ega edi. Kambag'al fuqarolar esa

ko'p qavatli hech qanday qulayliklarga.ega bo'lmagan, rejasiz qurilgan uylarda yashar edilar.

Rim san'atining eng katta yutuqlaridan biri haykal portret edi. Yunon haykallari barkamol fuqaro obrazini yaratgan bo'lsa, Rim haykali odamning o'zini aynan ko'rinishida bunyod qilingan edi. Qadimgi odatga ko'ra rimliklar uylarida ajdodlarini mum niqoblarini saqlar edilar. Ilk davrda etrusklar bronza haykallarni yaratdilar. Er avl asrdan boshlab bronzani o'rniga marmar ishlatila boshlandi. Rim haykaltaroshligini so'ngi respublika asarlaridan «Orator», «Togatus», «Brut» haykallari, Mariy, Pompey, Sitseron, Kichik Katon va Sezarni byustlarini ko'rsatish mumkin. Bundan tashqari, ko'pgina imperator va malikalarni, amador, sarkarda, shoir va faylasuflarni marmar byustlari saqlanib qolgan³.

Ta'lim va fan:

Rimda ta'limning birinchi bosqichi maktab edi. Maktablar xususiy bo'lib, davlat ta'lim jarayoniga aralashmas edi. Maktabda ishi yurishmagan, kelib chiqishi qorong'i bo'lgan kimsalar dars berar edi. Boshlang'ich maktabda 7—12 yoshli bolalar o'qish-yozish, og'zaki sanashga o'rgatilar, o'qish faqat bir semestrni tashkil etar edi. Keyingi o'qish pullik edi. O'rta maktabda olimlar, yozuvchi va adabiy tanqidchilar (ko'pincha ozod qo'yilgan qul-yunonlar) grammatikani o'qitar edilar. Antik davrda notiqlik maktablari ham mashhur bo'lib, 15—16 yoshli qobiliyatli o'quvchilar notiqlik san'atini o'zlashtirganlar. Imperiya davrida siyosiy notiqlarda o'rin qolmagani uchun notiqlik maktablari faxrli va daromadli kasb bo'lgan advokatlarni tayyorladilar. Rim imperiyasining madaniy markazlari Rim, Iskandariya, Pergam, Rodos, Afina, Karfagen, Massiliya edi. Bu shaharlarda kutubxonalar, teatrlar, maktablar mavjud edi. Tabiiy fanlar rivojlanib qator ilmiy asarlar yaratildi. Vitruviyning 10 jildli

³ Roger B.Beck, Linda Black, Larry S. Krieger, Philip C, Naylor, Dahia Ibo Shabaka "World history: patterns of interaction". Oxford University Press. England 1994.p.389-391.

«Arxitektura to'g'risida»gi kitobi, I asrda Tseks Yuliy Frontonning «Akveduklar to'g'risida» injenerlik asari, Strabonning 17 jildli «Geografiya»si, Pomponiy Melaning «Yer tuzilishi to'g'risida» nomli 3 jildli kitobi, Klavdiy Ptolemeyning «Geografiya bo'yicha yo'riqnoma» nomli 8 jildli asari, Kvintilinning «Notiqni o'qitish» 12 jildli notqlik nazariyasi to'plami, Kolumellani astronomiya bo'yicha «Qishloq xo'jaligi to'g'risida» nomli 12 jildli asarlari fan taraqqiyotining katta yutuqlari edi. I asr o'rtalarida Katta Pliniy (24—79-yillar) o'zining 37 jildli «Tabiatshunoslik» asarini yozdi. Bu asar ensiklopedik mazmunda bo'lib fizika, geografiya, botanika, zoologiya, mineralogiya va boshqa fanlar bo'yicha ma'lumotlar beradi. Fiziolog KJavdiy Galen (129—199-yillar) akusher va pediatr Soran shuhrat qozondilar. Avl Korneliy Tsels «Fanlar» asarida dehqonchilik, ritorika, harbiy ish va tibbiyot to'g'risida turli ma'lumotlarni jamladi.

Tarix:

Ilk imperiya davrida tarixiy asarlar va biografik janr keng rivojlandi, er av 59-eramizning 17-yillari Pataviya shahrida yashagan notiq Tit Liviy latin tilida «shaharga asos solinganidan» nomida Rim tarixini 142 jildda yaratdi. Tit Liviy voqealar bayonini er av9-yiligacha olib bordi. Yangi era boshlarida Pompey Trog «Jahon tarixi»ni 44 jildda latin tilida yozdi. Yana bir «Jahon tarixi» yunon tilida Yahudiya podshosi Irod I ning maslahatchisi damashqlik Nikolay tomonidan 144 jildda yozildi, asarda voqealar er avIV asrgacha yoritilgan. Er av I asrda Komeliy Nepot «Mashhur kishilar to'g'risida» biografik asarini yozdi. Er avI asr oxirida Galikarnaslik Dionisiy «Rim qadriyatlari» nomli tarixiy asarini yozdi, bizgacha bu asardan faqat 9 tasi yetib kelgan. Italiya va uning provinsiyalari tarixi va geografiyasi to'g'risida qimmatli ma'lumotlar Strabonning «Geografiya» asarida (17 kitob) beriladi. Strabonning yana bir asari «Tarixiy yozishmalar» bizgacha yetib kelmagan. Eramizning I asrida Velley Paterkulning «Jahon tarixi» nomli 2 jildli kitobi, notiq Valeriy Maksimning

«Mashhur ishlar va soʻzlar» nomli 9 kitobda tarixiy latifalaru, Kvint Kursiy Rufning «Makedoniyalik Iskandar tarixi» 10 jildli kitobi yozildi. Imperatorlar Vespasian va Titning klienti yahudiy Iosif Flaviyning 7 jildli «Yahudiya urushi tarixi», 20 jildli «Yahudiya qadimiyatlari» asarlari sharqiy provinsiyalar toʻgʻrisida boy maʼlumotlar beradi. Davlat arbobi, tarixchi, yozuvchi Gay Pliniy Sekund (24—79- yillar) sanʼat, madaniyat va fan sohalaridan noyob maʼlumotlar toʻplami «Tabiiy tarix» nomli 37 jildli ensiklopedik asarini yozdi. Bu ulkan asarda 500 muallif, 2 ming kitobdan olingan maʼlumotlar umumlashtirilgan. Eramizning 58—120-yillarida yashagan senator, tarixchi Kvimdetsimbir Publiy Korneliy Totsit 16 jildli «Annalar», 14 jildli «Tarix» asarlarini yozdi. Bu asarlar Yuliy Klavdiylar va Flaviylarni 14-96-yillardagi tarixini qamragan davrni aks ettiradi, Tatsitning Germaniya asari german qabilalarini ijtimoiy tuzumi, dini va urmushi toʻgʻrisidagi tarixiy-geografik ocherk hisoblanadi. Makedoniyalik Appian 160—165-yillarda 24 jildli «Rim tarixi» asarini, 155—235-yillarda yashagan Rim senatori Dion Kassiy Koksian yunon tilida 80 jildli «Rim tarixi»ni yozdi, Dion Kassiyning bu kitobidan 25 jildi va koʻp sonli parchalar bizgacha yetib kelgan. Dion Kassiyning kichik zamondoshi Gerodian «Markdan keyin imperator hokimiyati», (Mark Avreliyning oʻlimidan keyin Gordian III hukmronligigacha 180—238-yillar) 8 jildli tarix kitobini yunon tilida yozdi.

Mashhur davlat arbobi Gay Yuliy Sezar (er av 100—44- yillar) yirik yozuvchi edi. Uning asarlaridan bizgacha faqat 2 tasi «Gall urushlari toʻgʻrisidagi yozuvlar» (7 kitob), «Fuqarolik urushi toʻgʻrisidagi yozuvlar» (3 kitob) yetib kelgan. Tarixiy monografiya janrining asoschisi Gay Sallyustiy Krisp (er av 86—35-yillar) keksalik paytida «Katilina fitnasi toʻgʻrisida», «Yugurta urushi toʻgʻrisida» hamda er av 78—67-yillar voqealarini qamrab olgan «Tarix» asarini yozgan. III—IV asrlaming ikkinchi yarmida Rim tarixshunosligi tushkunlikka yuz tutdi. IV asrda «Imperatorlar tarixi yozuvchi

lari» nomi bilan II—III asrlar imperatorlari biografiyalari to‘plami paydo bo‘ldi. Bu to‘plam materiallarida Antoniylar boshqaruv davridan imperiyaning yemirilish davriga o‘tishi yaqqol ko‘rsatiladi. So‘ngi mashhur Rim tarixchisi Ammian Martsellin (330—400- yillar) edi. Uning kelib chiqishi yunon bo‘lib, latin tilida «faoliyat» nomli 3I jildli tarixiy asarini yozdi. Bu asar Tatsit «tarix»ini davom ettirib 96—378-yillardagi voqealarni o‘z ichiga oladi. IV asrda so‘ngi imperiya davrining siyosati va mafkurasi tarixi bo‘yicha imperatorlarga tmaqto‘vlar, notiq Libaniyning nutq va xatlari paydo bo‘ldi. IV asrda xristian tarixshunosligini shakllanishi boshlandi. Xristian cherkovi tarixi bo‘yicha «Cherkov tarixlari» latin va yunon tilida paydo bo‘ldi. Ularning orasida kesariyalik Yevseviyning taniqli tarixchi va ilohiyotshunos, buyuk Konstantinning biografiyasini muallifining «Cherkov tarixi» asari alohida o‘rin tutadi. Rimning tushkunlik sabablarini xristian tarixchilari ham o‘z nuqtai nazarlaridan yoritdilar. Episkop Avgustin o‘zining «Xudoning shahari to‘g‘risida» nomli asarida ispan diakoni Oroziy, marsellik presviter Sal’vian o‘z asarlarida Rimning halokatini uning o‘tmishi, o‘zaro urushlar, hukmdorlarning adolatsizligi, birinchi xristianlarni ta’qib qilinishidan keltirib chiqardilar.

Adabiyotlar:

- 1.Xalqaro munosabatlar tarixi va diplomatiyasi. Hammualliflikda, T., 2009.
- 2.Qadimgi dunyo tarixi. Y.S. Krushkol taxriri ostida. 2-j. T., 1975.
3. Хрестоматия по истории Древней Греции. Под. Ред. Д.П.Каллистова. М., 1964.
- 4.Хрестоматия по истории Древнего Рима. Под. Ред. С.Л.Утченко. М., 1962.
- 5.Rajabov R. Qadimgi dunyo tarixi. Toshkent 2009.
- 6.Античная Греция. Под.Ред. Е.С.Голубцовой. М., 1983. Т., I-2.
- 7.Гафуров Б.Г. Цибукидис Д.И. Александр Македонский и Восток. М., 1980.
- 8.Шофман А.С. Распад империи Александра Македонского. М., 1984.